

'Verses regény'
– műfajtörténeti kiegészítések
- egy terminus technicus kialakulása a 19. században -

Jelige: Szappanbuborék

Tartalomjegyzék

1. Egy műfaj perspektívái	3
2. A műfaj kérdésének tisztázása:diszkurzív alakzat vagy taxonomikus kényszer?	5
3. Egy expanzív forma műfaji terminusának kialakulása a 19. század magyar irodalmában	8
3.1 Módszertani bevezető.....	8
3.2 <i>Költeménytől a verses regényig</i>	9
4. A konklúzió esélye	26
5. Bibliográfia	28

1. Egy műfaj perspektívái

Dolgozatom konstitutív célja, hogy a 'verses regény' magyar terminus technicusának kialakulását, és e műfaji szakkifejezés kanonizálódását vizsgálja a 19. század folyamán, e fogalom születését és történetét ugyanis a műfaj- és recepciótörténet eddig még nem tisztázta.

A verses regényről való elméleti gondolkodás kiváló összefoglalása az 1990-ben megjelent, *A magyar verses regény* című monográfia Imre László tollából¹. E munka a műfaj eszmei, tartalmi, formai attribútumairól maradéktalanul beszámol, mi több, a szerző túlmutat eredeti célján, hiszen akaratlanul is meggyőz arról, hogy e művészi forma „az első ízig-vérig posztmodern műfaj a magyar irodalomban”.² Imre László kötete azonban magától értetődőnek veszi a 'verses regény' kifejezést, nem tér ki a magyar műfaji kifejezés, e szókapcsolat kialakulástörténetére, noha ennek megszilárdulása korántsem homogén vagy zökkenőmentes a szerzői és a befogadói gondolkodásban. A műfajt korábban kifejező terminusok, variánsok az egyszerű deskriptív funkción természetesen túlmutatnak, e szintagma megszületésének körülményei, korábbi típusai a szövegmagyarázatok felől is érdekes szempontokkal szolgálnak: eltérő műfajmegjelölések ellentétes interpretációkhoz vezethetnek, különböző irodalmi hagyományokba, transztextuális viszonyrendszerekbe helyezhetik a műalkotásokat.

Más oldalról körbejárva: egy műfaj megnevezésének kialakulása a műfajról való érett gondolkodás kifejeződése, kitüntetett szerepet kap tehát, hogy e ma reflektálatlanul használatos terminus milyen variánsokon keresztül, illetve mikor vált kanonizált elnevezéssé. Az újonnan megjelenő, ma már verses regényként aposztrofált forma körül csoportosuló elméleti tapogatózást összefoglaló módon, mintegy címként jelölik a különböző műfajelnevezések, a 'verses regényt' megelőző kifejezések sorra vétele, összehasonlítása segít e forma 19. századi recepciójának megértésében, sőt a szövegek műimmanens vizsgálatának esetében is tájékozódási pontot adhat.

Mielőtt a témához szorosan kapcsolódó, feltáró és aprólékos elemzésbe fognék, szeretném kutatásomat az irodalomtörténeti felfedezésen túl tágabb összefüggési rendszerbe emelni, hiszen nemcsak a műfajjelölő kifejezés filológiai analízise a cél, hanem az egyes

¹ Érdemes a dolgozat elején néhány gondolatban feleleveníteni a verses regény néhány fontosabb jellemzőjét. A műfajt Byron teremtette meg a 19. század elején, e kevert műnemű műfajjal a kor világnézeti bizonytalanságát fejezte ki. Röviden megjegyezhető ezért, hogy a verses regény a „válság műfaja”. A látszólag struktúra nélküli csapongó szövegforma valójában komoly kompozíciót rejt magában, a verses regények művészi feszültségét fokozza a szigorú verses forma ütközése az előadásmód fesztelenségével. Alapvető újdonsága önreflexív, autopoétikus jellege, hiszen a szöveg egyik főszereplőjévé magát a narrátort, a szövegalkotás folyamatát avatja.

² DÁVIDHÁZI Péter, *Imre László: A magyar verses regény*, Itk, 1992/1, 118.

szövegek értelmezéséhez is adalékokkal kívánok szolgálni. Mi adja a verses regényről való gondolkodás aktualitását? Miért elengedhetetlen e műfaji terminus tisztázása, kialakulásának felvázolása a 21. század hajnalán? A válasz kortárs irodalmunkból olvasható ki: napjainkban alkotó szerzőink ugyanis fantasztikus invencióról tettek tanúbizonyságot, „mikor a verses regényt, e több mint száz éve szendergő, hajdan igen jó sorsot élt magyar műfajt”³ felelevenítették, s jelenkori irodalmunk egyik meghatározó kifejező módjává választották. (Pl. Térey János, *Paulus*, 2001, Varró Dániel, *Túl a Maszat-hegyen*, 2003, Géher István, *Polgár Istók*, 2008, Térey János, *Protokoll*, 2010.)

A fent említett szövegek hermeneutikai magyarázata a 'verses regény' terminusának pontos definiálását posztulálja, hiszen a legszigorúbban vett textuális elemzések esetében is tisztázni kell műalkotás és műfaj reciprocitását. E viszonyrendszer irodalmiságát Genette *Transztextualitás* elmélete is bizonyítja, ahol egy szöveg műfajmegjelölését a tágabban értett paratextualitás, illetve a szűkebben vett architextualitás fogalomkörébe sorolja.⁴ E szerint a művek elé „biggyesztett” paratextuális jelzés (pl. vers, regény, verses regény stb.) nem izolált vagy felesleges kategória, hanem a befogadóval kötött fontos „szerződés” egyik tétele, az a kiváltságos hely, mely rendkívül izgalmas szövegközöttiséget, változó és játékos szövegkontextust, illetve értelmezői mezőt teremthet az olvasó számára. E „játék” izgalmát tovább fokozza, hogy egy mű műfaja, vagyis rendszerbeli paratextuális jelzése sokszor lehet „néma”, így akár a befogadók „elvárási horizontján” is múlhat, milyen kategóriába emelik az olvasott szöveget (esetünkben: satirikus vagy vígeposz, költemény, költői beszély, elbeszélő költemény, verses regény, stb.); másfelől a mű vagy a recepciótörténet által addig megadott műfajt a különböző olvasatok minduntalan felül is írhatják.

Kortárs verses regényeink természetesen a posztmodern diskurzus szubverzív technikája felől közelítik meg a műfajt, és előszeretettel variálják a verses regény kanonizált formáját, de magát a műfajmegjelölést is. Ezért a szövegértelmezések során nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e meghatározások (pl. „verses meseregény”⁵, „regény versekben”⁶) hogyan alludálnak a „klasszifikált” műfajmegjelölésre, attól hogyan és mennyire térnek el, illetve az „eredeti” műfaji kifejezésbe olvasztott formák közül (pl. satirikus eposz, pikareszk regény, elégia, stb.) milyen módon hangsúlyoznak bizonyos attribútumokat. Ha egyes szövegek nem is adnak direkt műfajmegjelölést, számos ponton, és éppen paratextuális (pl.

³ MARGÓCSY István, *A posztmodern gesamtkunstwerk = Erővonalak. Közelítések Térey Jánoshoz*, Szerk. LAPIS József – SEBESTYÉN Attila, L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009, 100.

⁴ vö. GENETTE, Gerald, *Transztextualitás* = Helikon, 1996/1-2., 84-86.

⁵ VARRÓ Dániel, *Túl a Maszat-hegyen*, Magvető, Bp., 2003.

⁶ TÉREY János, *Protokoll*, Magvető, Bp. 2010.

Polgár Istók fülszövege⁷⁾ közegben – amellet, hogy mindenképp evokálják 19. századi előképeiket – több szempontból átírják, meghaladják vagy újraértelmezik a műfajt, esetleg új alműfajokat generálnak.

A fent említett példák tehát jelen korunk felől is szükségessé teszik a verses regény terminus kialakulástörténetének vázolását, hiszen a műfaj elnevezésének rendkívül pontos ismerete elengedhetetlen a jelenkori szövegek mutációinak, játékainak megértéséhez is; ráadásul a 19. században e formai kifejezést helyettesítő, szinonimaként használt műfajnevek szintén izgalmas irodalmi viszonyrendszert alakíthatnak a kortárs művek formarendszerével és paratextuális jelöléseivel.

Más aspektusból szemlélve, a kortárs verses regények egészen új irodalmi kontextusba helyezték a korábbi század szövegeit, így katalizálják a „klasszikus” művek újraolvasását, posztmodern interpretálását is. Amint Eliot jegyzi meg a műfajiság rendszerszerűségére utalva: „A már meglevő művek egymás között ideális rendet alkotnak, ezt a rendet módosítja, ha (igazában új) műalkotás iktatódik soraik közé. [...] hogy ez a rend továbbra is fennmaradhasson (az újdonság beavatkozása után), ezt a régi rendet, ha csak gyér „retusálásokkal” is, meg kell változtatni; ezáltal minden egyes műalkotás viszonya, aránya, értéke az egész eddigi rendhez viszonyítva más lesz; éppen ebben áll régi és új összjátéka.”⁸

A verses regény műfaji szövegtörzse korunkban folytonos átalakulásban, bővülésben, átértelmezésben van, dolgozatom 19. századi műfaj történeti vizsgálódása, bár közvetett módon kapcsolódik jelenkori szövegeinkhez, mégis figyelemfelkeltő mozzanat szeretne lenni kortárs irodalmunk irodalomtörténeti változásainak hangsúlyozásában.

2. A műfaj kérdésének tisztázása – diszkurzív alakzat vagy taxonomikus kényszer?

Mielőtt a 19. századi szépirodalom és kritika szövegtörzsében a ’verses regény’ terminusának nyomába erednék, a probléma felvetése és részletes kifejtése közt még egy rövid kitérőt kell tennem, hisz műfajról beszélve tisztáznom kell, mit érthetünk általában a műfaj fogalma alatt, s mindez hogyan dialogizál a verses regény és e formai terminus kérdésével.⁹

⁷ I. az alábbi kiadást: GÉHER Isván, *Polgár Istók*, Kalligram, Pozsony, 2008. – például: „Művem: változat. Előzménye a Bolond Istók [...] vonzódik a modern élmény a hagyományosan kötött formához”

⁸ ELIOT, Thomas Stearns, *Hagyomány és egyéniség = Káosz a rendben*, Gondolat Kiadó, Bp., 1981, 63.

⁹ E fejezet gondolatmenetéhez HITES Sándor tanulmánya adott ösztönzést (*A magyarországi irodalmak műfaj története a 19. században*, It., 2011. 2.)

A recepció hagyományos műfajtörténeti elgondolásainak alapvető ellentmondásokat kell felszámolniuk problémátlan műfaji kép vázolásához. A műfaj-kategorizáló olvasatok az egyedi jelentéskomplexumokat, az addig még nem látott szövegkompozíciókat, vagyis egyedülálló műalkotásokat műfajok általános szabályrendszerébe kívánnak besorolni, e mozzanat pedig mindenképp heterogén jelentésvilágok homogenizálásával jár. Egy szöveg értéséhez illesztett vagy interpretált műfaj zárt kategória, a befogadásra szánt műalkotás azonban tartalmazhat olyan jegyeket, melyek a műfaji rendszerben valójában egymástól távol álló osztályok apparátusába tartoznak. Ez a verses regény műfaji „mixtúrájában” különös jelentést kaphat. E forma sajátja épp különböző műfajok integrálása, imitációja vagy parodizálása, így a kialakulóban lévő, leegyszerűsített műfaji elnevezések veszélyeire vagy a név által más műfajokat kizáró mozzanatra fokozottan reflektálni kell.

A hagyományos műfajtörténet lekerekített készletanyagot illeszt egy-egy analógia útján megalkotott „szövegtípushoz”, a műfaj így csupán „set of instructions” lehet az alkotó számára, és „set of expectations”¹⁰ a befogadó részére. Éppen ezért napjainkban egy irodalmi forma bármiféle konzisztens és problémamentes definíciója korszerűtlen elméleti elgondolás eredménye volna, hiszen a kortárs tudományos kutatás éppen a műfaji kategóriában feszülő ellentéteket szeretné nyomatékosítani, és a lezárt műfajok problematizálásában látja mind a szöveg, mind a kritikai recepció termékeny megvalósulását. A verses regény épp formai rájátszásai miatt immanens módon kizárja a leegyszerűsített műfaji meghatározást, így e műformát leíró terminusok oszcillálásának feltárása valószínűleg termékeny megközelítési szempontot kínálhat.

A műfaji osztályozás további alapvető kérdést vet föl, melyet Culler így összegez: „they [genres] are simply taxonomic categories in which we place works that share certain features.”¹¹ E gondolat a befogadók önkéntelenül is rendszerező elméjére, taxonomikus kényszerére hívja fel a figyelmet, vagyis arra a befogadói korlátra, miszerint a gondolkodó szellem struktúrák nélkül nem képes elemző gondolkodásra. Culler ennek tudatosítására hívja fel a figyelmet, hiszen máskülönben csapdába eshetünk: ha már meglévő, kanonizált műfajokat veszünk alapul, az új megoldásokat applikáló alkotások elkerülhetik figyelmünket: „works, which falling outside of established genres, would be treated as a [...] residual literature.”¹² E szempont figyelembe vétele megkerülhetetlen bármely interpretáció során, és

¹⁰ CULLER, Jonathan, *Toward a Theory of Non-Genre Literature = Theory of Novel. A Historical Approach*, edited by Michael MCKEON, The Johns Hopkins UP, 2000, 51.

¹¹ CULLER, *i.m.* 52.

¹² Uo.

különösen a posztmodern szövegtörzshalmaz tekintetében (de a jelenkor elméletei felől újraolvasott korábbi alkotások esetében is), hiszen az effajta diskurzust követő műalkotások szándéka éppen a „nem-műfajiság” megteremtése, ez pedig korunk alapvető létélményére reflektál: „non-genre literature is not just a residue but central to the contemporary experience of literature.”¹³ Ez az ún. „residual literature” gondolata érdekes a verses regény tekintetében is, hiszen e művészi forma sokáig kifejezhetetlen volt klasszikus műfajfogalmi apparátussal, e kánonon kívül eső helyzete pedig késleltette, befolyásolta terminus technicusának kialakulását.

Különböző műfajok fogalmának alapos tisztázása a fent említett meggyőző érvek ellenére sem felesleges elméleti munka, a verses regény terminusának vizsgálata sem redundáns tanulmányozás. Amint Hites Sándor cikkében továbbfűzi Culler gondolatát, az új műfajok, sőt még a paradigmaváltó „nem-műfajok” is csupán rendszerszerű struktúra, vagyis pontosan letisztázott műfajkategóriák ismerete felől válik olvashatóvá.

A pontos műfaji és műfajelnevezési rendszerezést további korszerű érvek is alátámasztják. Mint beláthattuk, az értelmezői gondolkodás megköveteli rendszerek, fogalmak, terminusok összevetését, bizonyos aspektusok szembeállítását vagy összehasonlítását. Minden műfaj nyitott rendszer, az olvasás értelmezői izgalmát épp az a feszültség adja, hogy egy szöveg miként forgatja fel az addig adottnak vélt normarendszert – mindehhez azonban pregnáns, letisztázott műfaji definíciókra és megnevezésekre van szükség. A verses regényt épp a számtalan korábbi műfajhoz viszonyuló tagadó vagy afirmatív mozzanata teljesíti ki, melyet kiválóan jelez a műfajhoz sorolható szövegek különböző műfajjelölései, és melyek feltárásának segítségével direkt módon is láthatóvá válnak korábbi normarendszerek, de akár a már kialakult verses regény műfajának változásai is. Emellett a befogadó aktus interpretatív gesztusa is dönthet egy adott szöveg műfajmegjelöléséről, amint már Genette kapcsán is felvetettem, a verses regény különböző elnevezései, illetve szövegeinek műfajváltása tehát e szempontból is magyarázható.

Egy új műfaj létrejöttének feltétele, hogy bizonyos diszkurzív jegyek (narratíva, forma, terjedelem, tematika, stb.) adott kombinációja annyiszor ismétlődjön, hogy a recepció intézményesítse (kritika, piac, pályázatok, akadémiák stb. által) az új formát. Míg tehát egy műfaj egyfelől előzetes kategória, vagyis minden szöveg alapvető tulajdonsága, másfelől a recepciótörténet projekciója is, vagyis utólagosan létrehozott fogalom. A verses regény esetében különösen érdekes a műfajelnevezéseken keresztül vizsgálni, hogy ez az új forma

¹³ CULLER, i.m. 55.

milyen műfajjegyeket, milyen „arányban” alkalmazott először, ezt milyen már létező fogalmakkal írta le, illetve az intézményesülés folyamatában miképp változott megnevezése. A szövegekre illesztett terminusokon keresztül kirajzolódhat az is, milyen természetes és mesterséges (tervszerű) folyamatokon keresztül születhetett meg a ’verses regény’ kifejezés, mely napjainkban tovább mutálódott, ezáltal tovább folytatva egy műfaj sorsának természetes „életútját.”

3. Egy expanszív forma műfaji terminusának kialakulása a 19. század magyar irodalmában

3.1 Módszertani bevezető

Jelen tanulmány ívét filológiai kutatások ismertetése és eddig nem hangsúlyozott adatok nyomatékosítása adja, hiszen dolgozatom tisztázni szeretné a verses regényt leíró fogalmak ingadozását, majd a ma is használatos műfajmegjelölés kanonizálódását a 19. század folyamán. Ismét fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy míg a témakutatója, Imre László, monográfiájában „a magyar verses regény történetét, műfaji tulajdonságait és fejlődéstörténeti helyét tisztázza”,¹⁴ addig e munka a terminus kialakulását vázolja, hogy az így feltárt gazdag anyag hiánypótló kiegészítését adja e művészi forma interpretálásához.

Milyen elméleti és gyakorlati nehézségekkel kell szembenézni a vizsgálat során?

Ahogy Imre is jelzi: e műfaj körébe tágan/szorosan sorolható alkotások rendkívül „heterogén anyagot”¹⁵ implicálnak, amit a fogalom immanens módon jelez is: látszólag antagonisztikusan elváló két műfaj kohézióját termeti meg. Amint e dolgozat műfajelméleti gondolatai már felvetették, e forma rendkívül sok műfajjal és műnemmél áll rokonságban, ez pedig komplikálta, és tovább hátráltatta egy végleges műfaji elnevezés megszilárdulását. A műforma meghatározhatósága egy műfaj születésekor, illetve születése utáni évtizedekben mindig bizonytalan, az elméleti reflexió hiánya vagy késlekedése ilyenkor természetes, így a 19. század fogalomhasználata a ’verses regénnyel’ kapcsolatban feltűnően következtelen. Természetesen a műfaji elnevezések változékonysága éppen hangsúlyozza a téma

¹⁴ IMRE László, *A magyar verses regény*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990, 6. [továbbiakban: IMRE, 1990.]

¹⁵ IMRE, 1990, 6.

tisztázásának szükségességét, ezért a továbbiakban kronologikus rendben igyekszem körvonalazni a terminus formálódásának útját.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a magyar 'verses regény' fogalom esetében a külföldi terminológia hatását sem, hiszen e műfaj megteremtői külhoni szerzők (Byron, Puskin). Itt sajnos nem minden dokumentum állt rendelkezésemre – például a korai, korabeli angol, német, francia kiadások nem elérhetőek hazai könyvtárainkban –, ez olykor hátráltatta a kutatás előmenetelét.

3.2 *Költeménytől a verses regényig*

A magyar recepciótörténetben először az 1860-as években bukkanhatunk az alábbi kifejezésre: 'verses regény' (az adatot l. később), s maga a terminus csupán a 70-es évektől válik szélesebb körben elterjedt műfaji kategóriává. Mint már utaltam rá, korábban a legváltozatosabb fogalmakkal járták körbe ennek az új művészi formának a megjelölését, s mivel ezek a megnevezések általában egybeestek már korábban létező műfaji kategóriákkal, sokáig nem differenciálták e számos ponton elkülönülő szövegtípust. Az alábbi fejezetben azt igyekszem felkutatni, hogy milyen korábbi kifejezésekkel illették a verses regényeket, illetve mikor született meg e terminus, melynek megjelenése a műfaj a nagykorúsodását is jelentette.

Mint utaltam rá, egy műfajt sosem tekinthetünk statikus kategóriának, elméleti gondolkodásomat az irodalmi forma dinamikus, folyton alakuló aspektusa felől igyekszem alakítani, mindig szem előtt tartva: egy műfaj immanens tulajdonsága illékonyága. A műfaj komplexitását ezért a diakrón metszet mellett szinkrón rendszerben is vizsgálom. Ismét hangsúlyozom azonban, hogy e változékonyság mellett mégis látnunk kell, milyen hagyományos műfajok kontrasztjaként születhetett meg egy adott pillanat új formavilága, illetve mikor az már „irodalmi tényé” lényegült, hogyan térnek el tőle a későbbi műfaj(variáns)ok. Vagyis a megelőző, „az automatizálódott mozzanatokat fel lehet használni”¹⁶, különösen akkor, ha a posztmodern olvasatok intertextuális játékaikban szeretik tudatosítani korábbi mintáikat.

A magyar irodalomban a verses regény első hírnöke 1820-ban bukkan fel Byron *Childe Harold* szövegének fordítása kapcsán. A *Childe Harold*-ot ma már nem illesztjük a

¹⁶ TINYANOV, Juri, *Az irodalmi tény*, Gondolat, Bp., 1981, 11.

műfaj szorosan vett szövegtörzshöz, többek között a hőstípus – elátkozott vándor, külön egoista, társtalan, közösségből kiszakadt egyéniség¹⁷ – alakja miatt. A mű 1819-es kiadásában¹⁸ „*a romaunt*” (= ’verse romance’) műfajmegjelölést találhatjuk. Így nem véletlen, hogy Puskin például az *Anyegin* írása közben előképének nem a *Childe Haroldot*, hanem éppen a *Don Juant* tekintette: „Ami foglalatosságaimat illeti, amit most írok, nem regény, hanem verses regény -- ez pedig pokoli nagy különbség. Olyasféle, mint a *Don Juan*.”¹⁹ Azonban Byron e korábbi alkotását mégis számba kell vennünk vizsgálódásaink során. *Childe Harold* több szempontból is közvetlen előfutára volt a *Don Juannak*, egyfelől mert az angol költő itt használja először a spenceri stanzaformát, másfelől mert e művében már tetten érhető a romantikus pózok kifigurázása is, és az a mozzanat, hogy a költő nemcsak alkotója, de tárgya is a szövegnek.²⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy a 19. századi műfajelméleti gondolkodás még nem tett különbséget a *Childe Harold* illetve a *Don Juan* tartalmi és világgépi jellemzői közt, így a *Childe Harold* formai megjelöléseit bizonyos esetekben relevánsnak kell tartanunk kutatásunk során.

Nem véletlen, hogy Byron művészetének magyarítása épp a *Childe Harold* fordításkísérleteivel indul, ez mutatja, hogy az újszerű műfaj korszakos jelentőségét már Byron életében felismerték magyar nyelvterületen is. A *Hasznos Mulatságok* egyik 1820-as száma az említett mű négy énekének parafrázált verzióját közli, a lap az egyes versszakok cselekménybeli összefoglalását adja, az alábbi alcímmel: „Néhány Darabok Lord Byronnak ezen *költeményéből*: Childe Harold Pilgrimage”²¹. A magyar szerzők itt tehát még nem reflektálnak a mű ’költeménytől’ megkülönböztethető tulajdonságaira, azonban a megjelentetéssel elindítják Byron kanonizálódását a hazai szépirodalomban, s megteremtik a lehetőséget az adott szöveg műfajának összevetését más Byron művekével, teret adnak a műfajról való elméleti gondolkodás feltételeinek is.

Az áttörő műfajmegjelölésre vonatkozó reflektáltságra egészen az 1830-as évekig kell várni. Előtte említésre méltó adat, hogy az első, mai értelemben vett verses regény feltűnik Kölcsey Ferenc könyvtárában is, az író tulajdonát képezte ugyanis angol nyelven Byron *Don*

¹⁷ vö. „Harold kétségtelenül hasonlít a romantika bizonyos kedvelt hős-típusaihoz” = IMRE László, *Byron Don Juan-ja és a magyar verses regény* = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleménye, Debrecen, 1980, 56.

¹⁸ BYRON, George, *The works of Lord Byron, Vol. I-III.*, London, John Murray (printed by Thomas Davison), 1819, p. XIII.

¹⁹ PUSKIN, *Levelek*, vál., szerk. PÓR Judit, Bp., Európa, 1980, 147.

²⁰ Vö. IMRE László, *Byron Don Juan-ja és a magyar verses regény*, i.m.

²¹ *Hasznos Mulatságok*, 1820/ II., 230. [kiemelés tőlem, AE]

Juan-ja.²² Ismert, hogy Kölcsey e nyelven tudott (vö. „Angol nyelvmesterrel végzés tegnap Bezerédinél.”²³), s hogy eredetiben olvasta a szigetország szerzőit, így Byront is (vö. „E télen a közgondoktól megszabadulva, leginkább Lord Byronnal töltém időmet, munkáinak nagyobb részét az eredetiben átolvasván.”²⁴), ám arról egyelőre nincs tudomásunk, hogy bármiféle elméleti megjegyzést tett volna a *Don Juan*-féle műfaji formára. Ez a filológiai tény azonban továbbra is jelzi, hogy a *Don Juan* műfajának formabontó tulajdonságai már a 30-as években megjelenhetett a magas irodalmi körök befogadói tudatában.

Egészen váratlan módon a magyar recepcióban a 'verses regény' terminus technikusának első körvonalazója a reformkor egy olyan maradinak kikiáltott egyénisége, akinek személye és munkássága körül már életében egzaltált viták folytak (l. például Arany-Petőfi levelezés), s akinek életműve az irodalomtudomány számára ma már egészen elfeledett „tett”, szépirodalmi és elméleti szövegei kihullottak az értelmezői érdeklődésből. E dolgozatnak nem célkitűzése revideálni Petrichevich Horváth Lázár munkásságát,²⁵ de életművével talán ismét dialógusba kell bocsátkoznunk, hiszen meghatározása a verses regényről máig ható műfajelméleti mérföldkő.

Noha Byronról írt munkája, *Byron lord élete és munkái*, csupán 1842-ben jelenhetett meg, tanulmányának nagy része már a 30-as években elkészült, melyre több ízben hivatkozik is.²⁶ Petrichevich kiváló nyelvérzékéből fakadóan elsők közt olvasta és fordította eredetiből Byron műveit, nagy hatással volt rá a *Childe Harold* spenceri formájához illesztett szeszélyes hangvétele, az eszmék szabad áramlása, az új modor. Ismertetésében először reflektál arra, hogy ennek az új műfajnak egyelőre nincs konzisztens elnevezése, hiszen kevertsége miatt egyetlen addig létező kategóriába sem illeszthető. „*Költemények e nemének tudomra nincs még neve újabb literatúrában*. Didacticum poémának nem nevezhetni, mert mit se tanít. Sem

²² Vö. SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*, Gondolat Kiadó, Bp., 2009, 50.

²³ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési Írások II.*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Universitas, Bp., 2002, 23.

²⁴ Kölcsey Ferenc levelezése, vál. SZABÓ G. Zoltán, Gondolat, Bp., 1990, 239.

²⁵ Lapszerkesztői tevékenységét (*Honderű* és annak bíráló megjegyzéseit Petőfiről és köréről) érdemes új szempontok felől megközelíteni. A kritikátörténeti diskurzusban például a reformkor megítélése hangsúlyosan pozitív periódus. Margócsy István megállapítja az elmúlt két évszázad kritikai reflexióit, dilemmáit vizsgálva, hogy az egyetlen egészséges szellemi légkörű, ezért példaértékű időszak a Petőfi körül zajló, pezsgő, bíráló - befogadó attitűd. [vö. MARGÓCSY István, *Kritika a modern magyar irodalomban = Az olvasó lázadása?*, szerk. BÁRÁNY Tibor, Kalligram, Pozsony, 2008]. Kétségtelen tehát, hogy Petrichevich „[...] ízléskiállásával, népirodalmi közleményeinek színvonalával nagyobb igényességre készítette riválisait, valamint [...] növelte a magyar irodalmat rendszeresen olvasók táborát.” [*A magyar sajtó története 1705-1848*, szerk. KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 617.] Petrichevich nívóját bizonyítja rendkívül széleskörű tájékozottsága a különböző társzművészetek terén is (komolyzene, képzőművészet), roppant áldozatokat és eredményeket hozott a magyar festészet illetve komolyzene terén. (vö. Liszt Ferencsel való személyes ismeretsége, a Hymnus zenei bírálatának elnöksége, Barabás Miklós támogatása stb.)

²⁶ L. az előszót illetve a lábjegyzetet: PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Byron Lord élete s munkái*, Landerer és Heckenast, Pest, 1842, 1. ill. 40. [továbbiakban PETRICHEVICH, 1842.]

descriptivumnak, mert nem csak leír, hanem előbeszél is. Epicumnak se, mert se hőse, se characteri, se nevezetességei, se méltósága. E három nem mindenikéből van az összevegyítve, mert: beszél is, fest is, okoskodik, és tanít.”²⁷

Mint az új műfaj elnevezésének első fölvetője, időzzünk el kissé hosszasan az új formával kapcsolatos elméleti felvetéseinél, melyek a verses regény általános jellemzése szempontjából is irodalomtörténeti jelentőségűek, a recepcióban azonban ismeretlenek.

Tanulmányában meglepően értő és modern összefoglalását közli a verses regény műfaji sajátosságainak, elsőként vázol támpontokat a műfajt kizárólagosan szervező tulajdonságokról. Megállapítja, hogy e kevert műfaj főszereplője maga a szerző: „*hős benne maga a költő*”, mai szaknyelvre fordítva: jelzi, hogy a narrátor szeret előlépni a történet mesélése közben, és elfecsegni önmaga érzéseiről. Ahogyan Imre László fogalmaz: e műfaj egyik leglényegesebb megkülönböztető jegye „a költő állandó jelenléte”.²⁸ Petrichevich tehát tudatában van annak, hogy a narrátor gyakori előlépései, társalgásai az olvasóval sokszor fontosabbak, mint maga a cselekmény, hisz „saját szíve ránézve érdekesebb témává vált, sem mint a regényes, vagy historiai hősök kissé már elkoptatott kalandjai”, s arra is tesz megjegyzést, hogy e műfaj igazi nívója szigorú formájának és laza történetmesélésének találkozása mentén szikrázik föl. Más oldalról azonban érzékeli azt is, hogy a verses regény gazdag irodalmi utalásai, interszubsztitútívái és transztextualitásai folytán „egy előrehaladt műveltség poémája”.²⁹

Amellett, hogy Petrichevich felismerésének irodalom- és műfaj történeti jelentőségét – tehát a műfajról való, általában vett gondolkodás esetében – hangsúlyoznunk kell, jelen dolgozat céljából is kitüntetett szerepe van, hiszen a szűken vett terminus kialakulásának feltehetően első reflexiója tőle származik. Rövid ismertetésében helyesen jelzi az új forma ingadozását műnemek és műfajok közt, így kiválóan tükrözi a században tovább ingadozó fogalomhasználatot.

Petrichevich e tanulmányában – valószínűleg az angol terminológiából és a Byron által is használt műfajmegjelölésből átvett általános értelmű „*poem*”³⁰ mintájára – a *Don Juan* jelölésére a *poéma* szót alkalmazza, és e művel kapcsolatban is rávilágít a szöveg

²⁷ PETRICHEVICH, 1842,122. [Kiemelés tőlem, AE]

²⁸ IMRE, 1990, 15.

²⁹ vö. PETRICHEVICH, 1842,121-122.

³⁰ Byron is gyakorta egyszerűen csak 'poem'-ként aposztrofálta művét, például 1818-ban: „a poem in the style and manner of Beppo” [idézi Byron Thomas Moore-hoz írt levelének részletét: *Introduction = The Works of Lord Byron* VI., Octagon Books, New York, 1966, XVII.], de számtalan lexikon ugyancsak ezzel a kifejezéssel él.

újszerűségére, illetve ennek kapcsán is körbejárja az új műfaj jellegzetességeit: „Don Juan című poemájának stíljé [...] s természete különösen szerencsés *vegyét*³¹ teszi a tréfa és pathosznak, a szeszélyes vizsgálódás, s a költészet magasb elemeinek. Soha nem füzéreztettek az angol nyelv virágai bujább stanczákba, mint Don Juanban. Honias habok közt játszado delphinként, melly minden fordulatára – bár mi furcsa is legyen az – egy egy új szint, szépséget fedezett fel: úgy a jeles szerző is, tehetségein uralni tudó korlátlan erőt mutat e munkájában, s annak minden bármi szeszélyes ríme, vagy szórakásában, újabb és varázslóbb észfogásokkal gyönyörködtet. Ohajtanók – szívünkől ohajtanók – hogy a finom költészet, mi ezen legeredetiebb, legbámulandóbb munkának 16 énekei fölött olly dúsan elhintve, *ne lett legyen összevegyítve sok ollyassal* is, mi épen olly léha, min tréfás. Őszintén sajnáljuk, hogy a testiség nemtelenítő salaka olly szabadon folydogál a szerző verseinek különben olly dús erein keresztül.”³²

Újabb, máig használatos definíciókat fejthetünk ki soraiból. Ugyancsak rámutat mondanivaló és formai megnyilvánulása közti feszültségre (vö. buja stanzák), vagyis a csapongó előadásmód és a feszes stanzák közt húzódó művészi erőre; helyesen körvonalazza a mű játékos, csipkelődő modorát. Kifogásolja a verses regény pajzán leírásait, de ezzel csupán a későbbi magyar verses regények íróinak felfogását előzi meg, hiszen amint Imre László is utal rá: „Byron verses regénye annak idején sikamlósságával keltett nagy feltűnést, a [...] magyar művek, persze, nem is vállalkozhattak túlságosan jelentékeny frontáttörésre ebből a szempontból. A korabeli olvasó számára a *Bolond Istók* II. énekének Klárcsi-epizódja, vagy *A délibábok hőse* befejező eseménysora eléggé szókimondónak, szemérmetlennek tűnhetett, de a műegészben ennek nem jutott olyan kiemelt szerep, mint Byronnál.”³³

Petrichevich így folytatja az új műfaj meghatározását: „Don Juan – tehát – mindennemű hibákkal teljes, mellyeknek számosjai menthetetlenek, némellyike botránkoztató, de a mellett még is költészeti érdem, majd minden nemével dicsekszik. A legjelesb helyek vannak ott, miket Byron lord csak valaha irt; emberi természetcsodára méltó ösmerete, választékos szeszély, szabadság, pattanósság, s a képzés elevensége lakozik ott, s egy bámulást gerjesztő nyelv, és érzés. Ott a mély, magos, eredeti eszmék roppant termékenysége, de egyszersmind egy sebes, dusztiig megtömött emlékező tehetség eláradásai mutatkoznak. A lelemény élénk költői, festések ragyogók, tüzesek, s még sem kellett túl kidolgozottak, hanem inkább természetből elevenek, színezéseikhez hűk, s az egésznek

³¹ Kiemelés tőlem, AE.

³² PETRICHEVICH, 1842, 112-113. Kiemelés tőlem, AE

³³ IMRE, 1990, 24.

uralkodó jelleme – kivéve némely homály-pontokat – nem lelket sújtó, noha búsongó, nem embergyűlölő, noha keserű, s a költői lelkesedés ábrándait sem visszataszító, noha durczás is, berzenkedő is.”³⁴

Petrichevich utal a szöveg művészileg szervezett szélsőségességére („választékos szeszély”), melyek által a mű tudatosan szakít az addigi irodalmi kötöttségekkel („mély, magos, eredeti eszmék roppant termékenysége”), nyelvének újszerű ízére, az idegen szavak tudatos közbeiktatására, mely mégis művészileg feszül a klasszicista formatökélybe („bámulást gerjesztő nyelv”). Ösztönösen megragadja a verses regény szatirikus hangütéseit, a szöveg egészen eluralkodó melankóliát, kiábrándultságot (búsongó, keserű).

Petrichevich műfaj-meghatározásának részletesebb analízise után térjünk át a szűken vett terminológiai oszcillálás következő stádiumaira, melynek során mind az új művészi forma szélesebb körű ismertségéhez, s magához a fogalmi leíráshoz is Arany János életműve fog elvezetni. Noha, amint eddig láttuk, a verses regényről a magyar befogadástörténet viszonylag hamar beszámol, s már az 1830-as, 40-es évekből olvashatunk értő elméleti reflexiót e témában, ahol felvetődik az új forma elnevezésének problematikája is, azonban a műfaj szélesebb körű kanonizálódására egészen az 1870-es évekig várni kell. Az odáig vezető csapás kijárásához természetesen egy olyan kvalitású szellemre volt szükség, mint Arany János, akinek nemcsak az első mai értelemben vett magyar verses regényt, de mint említettem, a ma is használatos terminus technicust köszönhetjük.

Arany János az 1840-es évek elejétől kezd behatóan foglalkozni angol irodalommal, 1842-43 körül már fordít is e nyelvből a német segítségével³⁵ Byron *Don Juan*-át is ez időkből olvasta el, hiszen 1844-es *Elveszett alkotmánya* már tele van szöve *Don Juan* reminiscenciákkal³⁶, sőt e vígeposzként meghatározott szöveg formai megoldásai (reflektálás a befogadói aktusra, a szöveg irodalmiságának hangsúlyozása, a nyelv alsóbb regisztereinek beemelése stb.) olykor határozottan túlmutatnak a vígeposz kritériumain, és már a verses regény műfajiságának fogalomkörét is megidézik.

³⁴ PETRICHEVICH, 1842, 117.

³⁵ ARANY – Szilágyi Istvánnak, Nagyszalonta, 1842 vagy 43 nyara = AJÖM XV., S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975, 10. [Továbbiakban: AJÖM XV.]

³⁶ Erről kimerítő és részletes elemzést ad: LÁSZLÓ Irma, *Arany János angol irodalmi kapcsolatai*, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1932.

Arany János művészetében a *Don Juan* hatása direkt formában 1845 folyamán jelentkezik, mikor Byront már egészen annyira „bírja”³⁷, hogy a mű egy lírai részletét le is fordítja magyarra. Ekkor adja első műfaji elgondolását is az új formára: „Ezen vers Byron Don Juanja (:16 énekes *satyricus epos*;) III-ik énekében találhatik, általa egy új görög költő szájába adatva, az Archipelagus egyik szigetén.”³⁸ E kifejezés, ’szatirikus eposz’, a poémához hasonlóan igen elterjedt volt, illetve a mai napig elterjedt az angol terminológiában, hiszen e megjelölést Byron maga is alkalmazta művére,³⁹ Arany feltehetően ezt adaptálta ekkor. A *Don Juan* formavilága (tartalom, hangnem, hőstípus stb.) az 1840-es években még nem tudta egészen kifejteni hatását a magyar irodalomra, hiszen az „idő” és a „helyzet” még nem ért meg egy „tisztán vett” verses regény születéséhez, ahhoz majd az 1850-es évek világnézeti komplexitására lesz szükség⁴⁰. Aranyt így 1845-ben a *Don Juanból* egyelőre egy új görög szájába adott (elegico) óda „kapta” meg annyira, hogy fordításra is ösztönözte.⁴¹

A magyar irodalom első, mai értelemben olvasott verses regénye Arany János *Bolond Istókjának* első fejezete, melynek kéziratán az alábbi műfajmegjelölés olvasható: *nedélyes költemény*.⁴² Arany tehát mindenképp jelölni akarja szubjektív érzései és a közhangulat humorának⁴³ újszerű műfaji találkozását, és nem véletlen, hogy egy addig soha nem használt szószerkezetet alkot, ráadásul ezt Szemere Pál által alkotott, vadonatúj szó, a ’nedélyes’ felhasználásával. Meglepő, hogy ez a paratextuális jelzés a mű első megjelenésekor már elsikkad, illetve új jelzőt talál. A *Csokonai Lapokban* 1850 augusztusa, szeptembere folyamán közlik a *Bolond Istókot*, az első tizenkét versszakhoz lábjegyzetet illesztenek: „Mutatvány legjelesb népköltőnknek egy készülőben levő *terjedelmes költeményéből*.”⁴⁴ Ez utóbbi

³⁷ Arany János kifejezése: „Őn eltávozta óta könyvtáram néhány angol könyvvel szaporodott, mely nyelvet most már szinte oly szabadon olvasok, mint a németet. Shakespeare-t és Byront egészen bírom”. ARANY Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. aug. 1., = AJÖM XV, 15.

³⁸ ARANY Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4. = AJÖM XV, 23. [kiemelés: tőlem, AE]

³⁹ Byron 1819-ben így járja körül a *Don Juan* műformáját: „a playful satire, with as little poetry as could be helped”. [Letter to Murray, idézi: *Introduction = The Works of Lord Byron* VI, i.m. XVII.] Az angol irodalmi lexikonok (pl. *The Oxford Companion to English Literature* vagy *The Cambridge Guide to Literature English*) is leggyakrabban ezzel a műfajmegjelöléssel élnek.

⁴⁰ A sokat idézett levélrészlet, mely Arany tollából Világos után származik, a születő verses regény hangulati „kritériumait” is kifogástalanul összefoglalja: „Úgy hiszem, még az elégiáig sem higgadtam meg s az illy állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb. de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat a kezébe, vagy legalább olly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleinek, s nem viczorog rá örökre a való selectonja.” ARANY Szilágyi Sándornak, Szalonta, 1850. április 14. = AJÖM XV, 273.

⁴¹ ARANY Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4. = AJÖM XV, 23.

⁴² Arany János Összes Művei. III, Akadémiai Kiadó, Bp., 1952, 308. [kiemelés tőlem, AE] [Továbbiakban: AJÖM III.]

⁴³ „nedélyes” – „Szemere Pál alkotta a humorra, a ned(v)-hez kapcsolt –ély képzővel” = AJÖM III., i.m., 309.

⁴⁴ Csokonai Lapok, 1850, augusztus 21. [kiemelés tőlem, AE]

meghatározásra felkaphatjuk fejünket, hiszen a váratlan jelző kizökkenti a megjelent szöveget a hagyományos befogadói megszokásokból. Egy mű hosszúsága, mértéke műfajkonstituáló erő lehet, és éppen a regény esetében kritériummá is avatódik: „[...] bizonyos történelmi időszakokban a térbeli terjedelem is megszabhatja a szerkezet törvényeit. A regény abban különbözik [...], hogy nagy forma. [...] a szerkezet nagyságától függően minden részlet, minden stilisztikai fogás más funkciót nyer.”⁴⁵ Így mintha e műfajjelölő gesztusban, hogy ’terjedelmes’, valamiképp az új műforma „regényes” jellemzőinek alapvető kritériumát járná körül a lapszerkesztő, s a későbbi terminus egyik első közeli szinonimáját alkotná meg.

Nyilvánvaló tehát, hogy nyomban az első magyar verses regénynek interpretálható szöveg kapcsán igyekeztek az újfajta szöveg megjelölését innovatív kifejezésekkel, új jelzős szószerkezetekkel körbejárni/körülírni, nem megelégedve a már létező kategóriákkal.

Arany János műfajelméleti gondolkodását a ’verses regényről’ egy időre megszakítja az a recepciótörténeti tény, hogy a *Bolond Istók* első éneke „mondhatni semmi figyelmet se gerjesztett”.⁴⁶ Az új művészi forma magyar elnevezésének következő kritikai reflexióját talán ezért is Gyulai Páltól olvashatjuk, aki 1855-ös *Szépirodalmi Szemle* cikksorozatában több ízben kitér a *Don Juan* formabontó szövegtípusára. A tanulmány első részében, ahol még nem műfaji, hanem erkölcsi példaként hozza föl e művet, a *Don Juant* egyszerűen *költeménynek*⁴⁷ titulálja. Az írás második részében, az „*Epikai költemények*” című fejezetben azonban már annál izgalmasabb megállapításokat tesz, és különböző terminusokat próbálgat az új formára.

Leszögezi: „Korunk csakugyan nem a valódi eposz kora.”, és kiválóan konstatálja, hogy „blazírt” társadalma hogyan is gyönyörködne naiv eposzokban, ha az elmúlt idő bennük „a hitet és erkölcsi meggyőződéseket is megingatta?”⁴⁸ Ezután rátér arra, hogy mi lehet korának megfelelő művészi kifejeződési formája: „Az úgynevezett *romantikai eposzt* a múlt században emelték műalakká az angolok s *tulajdonképp nem egyéb, mint elbeszélés versekben, költői beszély*, a mint mi nevezzük. *Közel áll a regényhez*, melytől inkább csak eszményibb, költőibb tartalma és rhythmusos alakja különbözteti meg. Scott Walter és Byron teremték meg a genre-t, mindketten egymástól lényegesen eltérve.”⁴⁹

⁴⁵ TINYANOV, Jurij, *Az irodalmi tény*, i.m., 7.

⁴⁶ ARANY János, *Elegyes költői darabjai*, kiadja Ráth Mór, Pest, 1867, 4.

⁴⁷ GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle = Kritikai Dolgozatok 1854-1861*, Franklin Társulat, Bp., 1908, 78. [kiemelés tőlem, AE]

⁴⁸ GYULAI Pál, i.m. 94.

⁴⁹ GYULAI Pál, i.m. 95. [kiemelések tőlem, AE]

Láthatjuk, hogy roppant érzékenyen reagál jelenkorának változásaira, és felismeri kiábrándult, fásult világképből következő műfaji alakulásokat, a terminus tisztázatlanságából fakadóan azonban még egy kategóriába, az „új” eposz alá sorolja Scott korai műveit és Byron *Childe Haroldját*, *Don Juanját* is. Természetesen észleli, hogy e tág megjelölés alá igen eltérő szövegek is összekerülnek, igyekszik tehát finomítani az újonnan megjelenő művek besorolását. Byron „nem a naiv és nyugodt költő, egészen az új kor gyermeke, [...], s a kétkedő szellem és erős szenvedélyek *lyrájában olvasztá fel eposzait*”.⁵⁰

Az új műfaj megjelölésével kapcsolatos további bizonytalanságot mutatja, hogy a következő bekezdésben Gyulai idézi Byron egy levelét, ahol a szerző a *Childe Haroldot* egyszerre hívja költeménynek, de „festői útleírásnak” is. Gyulai Pál tanulmányának konklúziója roppant eltérő formavilágú műveket sorol egy fogalom, a gunyoros hangú eposz műfaja alá (Lenau-tól Puskinig), így ma már nem konvergens szövegeket vesz egy gyűjtőfogalom alá: „E gunyoros hang eléggé jellemzi, hogy fogta föl Byron az eposzt, hogy teremté meg azon genre-t, melynek oly kevés rokonsága van a régi eposszal, s mely talán éppen azért tett oly nagy hatást Európának majd minden irodalmára. A németek és oroszok mind Walter Scott, mind Byron eposzait több-kevesebb szerencsével utánképezték; a németeknél különösen Lenauban talált Byron méltó és eredeti képviselőjére, az oroszoknál pedig Puskinban. Nálunk Kisfaludy Sándor nyomán indult regéiben”.⁵¹

Ugyancsak érdekes, hogy a cikk elbeszélő költemények megjelenésének kapcsán született (pl. *Toldi estéje*), de nem ismeri föl Arany János *Bolond Istókjának* rokonságát a megállapított új „genre”-ral. Gyulai cikke mégis szignifikáns előrelépés a ’verses regény’ kritikai reflexiójában, például Puskin neve nála bukkan föl először a művek sorra vételében, ezáltal merőben kitágítja az új forma addig (el)ismert szövegkorpuszát. Az elnevezés tisztázásában is jelentős cikke, hiszen egzakt műfaji definíciókra törekszik: leválasztja az új művészi forma jellemzőit a megelőző, már kanonizált változatoktól, és az elméleti rendszerezés egyik fontos dokumentumát hívta életre.

Puskin nevének fölmerülése azért is kitüntetett jelentőségű, mert az 1860-as években éppen az Anyegin szövegének népszerűsége fog autoritatív fordulatot hozni a ’verses regény’ elnevezésének és műfajának recepciótörténetében. Természetesen ebben az évtizedben sem egyöntetű még az irodalmi kritika befogadása, Toldy Ferenc például, a kor meghatározó,

⁵⁰ GYULAI Pál, *i.m.* 96. [kiemelés tőlem, AE]

⁵¹ GYULAI Pál, *i.m.* 97.

összefoglaló irodalomtörténeti munkáiban nem említi az új műfaji formát. Meglepő, hogy *Bolond Istók* nem keltette föl Toldy érdeklődését, noha megjelenéséről tudomása volt, hiszen méltatja a folyóiratot (*Csokonai Lapok*), melyben a mű először feltűnt: „Toldy Ferenc az Új Magyar Múzeumban (okt.) megdicsérte a folyóiratot, de a költeményről nem emlékezett meg, pedig a stanzák felkelthették volna figyelmét”.⁵² Későbbi rendszerező munkáiban (*A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig*, 1857, illetve *A Magyar Nemzeti Irodalom Története 'A legrégibb időktől a jelen korig'*, 1864-65) sem veti föl az új művészi forma (kortörténeti) jelentőségét. A magyar eposz hiányának felfokozott érzékelésében és műeposz formában történő rekonstruálása iránti vágyódásában a kor műfaji bravúrájának a *Buda halálát* fogja tartani, hisz e művel „melyet hun regének nevez, de sajátképp egy attilai népies nagy epepeia első része, Arany a kor csúcsára hágott”.⁵³

Ezzel párhuzamosan azonban a 'verses regény' is mindinkább helyét követeli a magyar irodalom műfaji palettáján, úttörő ebben a törekvésben továbbra is Arany János. Az 1860 körül írt, ugyancsak sokat citált Dózsa Dániel művéről írt recenziója mintha Gyulai „modern eposz” műfajmegjelölésének és gondolatmenetének ívén haladna tovább. „Byron [...] lyrája nagy s legszebb részét elbeszélő formába öntötte, s bár nem tisztán eposzi, mégis becses dolgokat nyújtott *e vegyes téren*”.⁵⁴ Arany szintén hangsúlyozza, hogy „a classici epepeia korunkban többé nem lehetséges: vajon több-kevesebb *romantikai vegyülettel modernizált eposz*: egy Frithjof-rege, egy Childe Harold, egy Onégin, szinte lehetetlen-e?”⁵⁵

Arany 1860-tól fogva elismerően szól az Anyeginről, mely, mint előrevetítettem már, a magyar 'verses regény' műfaj és elnevezés kanonizálását fogja eredményezni. Éppen 1860-ban a *Szépirodalmi Figyelő* 'Glosszák' hírei közt írja: „Az újkor egyik legnagyobb költőjének [...] díszes szobrot akarnak emelni, mely [...] „Onyegin Jenő” halhatatlan szerzőjéhez méltó legyen.”⁵⁶ Két évvel később pedig fölöttébb fontos irodalomtörténeti eseményről ad hírt a Kisfaludy-társaság kiadványai kapcsán, mely már egészen közel visz a 'verses regény' végső „stádiumához”: „[...] a jövőnek elejére [ti. jövő év, 1863] következni fog [...] Onyegin verses fordítása Bérczy Károlytól.”⁵⁷

⁵² AJÖM III., i.m. 308.

⁵³ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig. 1864-65.*, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1987, 398.

⁵⁴ ARANY János, Dózsa Dániel – Zandirhám c. „székel hősköltemény” = AJÖM XI., Bp., Akadémiai, 1968, 8.

⁵⁵ AJÖM XI., i.m., 9. [kiemelések tőlem, AE]

⁵⁶ AJÖM, XII. kötet, Bp., Akadémiai., 1963, 20.

⁵⁷ ARANY János, *Hivatali iratok I.*, = AJÖM, XIII., Bp., Akadémiai, 1966, 264.

Hogy az olvasók „elvárási horizontja” kezd közeledni a verses regény formavilágához, bizonyítja az is, hogy 1863-ra Arany *Bolond Istókja* is egyre népszerűbbé válik, az 1863-as *Részvét könyvének* megjelenése pozitív befogadói reflexiót eredményez. A *Nefelejts* című lap kritikája például az új műfaj jelentőségét és sajátosságait felismeri, mégha elnevezésére továbbra is általánosító fogalmat használ például: „ha sajnálkozásunkat fejezzük ki a fölött, hogy Arany Bolond Istókja miért nem egész bevégezett mű, ezzel csak azt akarjuk kimutatni, mennyire becsüljük e nagyszerű töredéket. [...] Soha se olvastam *költeményt*, hol ily csekély tárgy körül annyi művészetet lássak. [...] Modor, verselés (s valószínűleg a conceptio is? [sic!]) Byron Don Juanjára emlékeztetnek”. Ugyanez a kritikus a *Részvét könyve* kapcsán Puskin Anyeginjéről, és Bérczy fordításáról is számot ad: „Lyrai dolgozatok, részint fordítások, részint eredetiek, gyönyörű *költemény* a Tatjana levele Oneginhez. Puskitól, oroszról Bérczytől.”⁵⁸

Árnyaltabb műfajmegjelöléseket használ azonban Salamon Ferenc a *Pesti Napló* hasábjain, mi több, addig nem használatos fogalmakkal is előrukkol, mint például a verses *elbeszélés*, mely már egészen közel visz a ’verses regény’ terminusához. A *Részvét könyvében* Salamon szerint „két terjedelmesebb verses *elbeszélést* találhatunk [...]: Bolond Istók első énekét Arany Jánostól s Zrínyi a költő című költői beszélyt Szász Károlytól. [...] Habár Bolond Istókból itt egy nagyobb terjedelmű *humorisztikus éposznak* csak a töredékét vesszük, e töredék egy ép fej, egy egész első ének.”⁵⁹ Néhány szóval helyesen körvonalazza az új műfaj sajátosságait is: „Bolond Istókban, mint *humoros költeményben*, tehát ne várjunk valami csupán komikus, vagy víg beszély-forma művet. Van benne elég komikus, elég neveltető is, de van e mellett megindító, néhol magasztos, lyrailag ömlengő, másutt elégiai, sőt tragikumra hajló is, s alapján bajos elhatározni, melyik több, a szeszélyesen komikus, vagy a világfájdalmasan bús elem.”⁶⁰

Vajda János lapjában, a *Magyar Sajtóban*, a Gyulai Pál által később is előszeretettel használt ’költői beszély’ kifejezésre bukkanhatunk a *Bolond Istók* kapcsán: „Arany Jánosnak 1850-ből keletkezett „Bolond Istók” című költői beszélye [...] a költő legjobb geniusának bélyegét viseli homlokán”.⁶¹ A rovat dicséri Bérczy Károly fordítását „Puskin gyönyörű Oneginjéből”, jelezve ezzel, hogy a közönség immár szívesen olvas az új műfaji formában.

⁵⁸ *Nefelejts*, 1863, június 14, 121. [kiemelések, AE]

⁵⁹ SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok II. kötet*, Franklin Társulat, 1889, 223.

⁶⁰ SALAMON Ferenc, *i.m.* 226-227. [kiemelések tőlem, AE]

⁶¹ Magyar Sajtó, 1863, június 3., 503.

Ez a bizonyos *Anyegin* fordítás egészében csak 1866-ra fog elkészülni, azonban még az 1863-as esztendőben Arany újabb felhívást intéz a *Koszorúban* a mű kapcsán a Kisfaludy-társaság tagjaihoz: „Puskin világhírű „Onyegin” című *verses regényének* fordítása már végéhez közelít; ez lesz egyike az 1864-re kijelölt műveknek, - ha a közönség újabb pártolása lehetővé teszi, hogy a társaság folytassa könyvkiadásait.”⁶²

Íme tehát – mai ismereteink szerint – az első alkalom a magyar irodalom műfajtörténetében, mikor a ’verses regény’ terminus technicus e formájában lejegyzésre kerül. Feltételezhető, hogy Arany Bérczy kapcsán ismerte a Puskin által *Anyegin* elé vésett műfajmegjelölést: „roman v sztyihah”, azonban a tükörfordítást – „regény versekben” – kissé körülményesnek, kevésbé jól csengőnek találta, nyelvérzéke így a sokkal ritmusosabb, a magyar fül számára barátságosabb ’verses regényre’ formálta a kifejezést. (A magyar műfajmegjelölések tradíciója talán inkább kedveli a jelző – jelzett szó szintagmatikus sorrendjét, pl. vígeposz, történelmi regény, elegico-óda, stb. Arany már a *Don Juan* 1845-ös definiálásakor, satyircus eposz esetében [l. a korábban közölt adatot] ezt a gyakorlatot követi, vö. az angol „epic satire” terminussal.)

Természetesen ez az egyszer megjelenő széljegyzet nem válik azonnal használatossá a magyar irodalomban. Bérczy Károly *Anyegin* fordításában (eredeti oroszról⁶³) például hű marad a puskin műfajmegjelöléshez, s a magyar szöveg alcímének ezt adja: *regény versekben*.⁶⁴ E fordítás különben tematikailag mérföldkő a magyar verses regény történetében, hiszen tovább dúsítja a műfajhoz kapcsolódó témavilág lehetőségeit, s közelebb állítja a magyar társadalom világgépéhez. Puskin művének társadalomábrázoló és nemzeti karaktereket felvázoló jellege különösen fontos lesz majd az 1870-es években keletkező magyar verses regények számára.⁶⁵

Átlépve a következő évtizedbe, a ’verses regény’ terminusa az 1870-es évektől már kanonizált fogalomként válik, elindul az intézményesülés útján is. A műfaji és műfajnévi

⁶² ARANY János, *Hivatali iratok 1.*, = , AJÖM, XIII., 271. [kiemelés tőlem, AE]

⁶³ Bérczy először Bodenstedt német fordításában olvasta, de „bármily kitűnő legyen is ez, éreztem és tudtam, hogy a másolatról vett másolat halványan, színvesztetten fogna a toll alól kikerülni.” In: BÉRCZY Károly, *Előszó* = PUSKIN, *Anyegin Eugén*, ford. BÉRCZY Károly, Kiadja Kisfaludy Társaság, nyomtatta Emich Gusztáv, Pest, 1866.

⁶⁴ BÉRCZY Károly, *Előszó*, i.m.

⁶⁵ Ehhez egy kis ízelítő Arany László tollából: „A társadalom pedig, melyet az orosz költő rajzol [ti. Puskin *Anyegine*], méltán tükre lehetne, egy-két évtizeddel ezelőtti időkből, a magyar társadalomnak is. Franciául negédeskedő főurak a fővárosban, világtól elmaradt régimódi nemesség a vidéken, lassan terjedő nemzeti irodalmi befolyás a falusi kisasszonyoknál, idegen gouvernante-ok begyeskedése a régi nemesi kúriákon, tért nem találó tettvágy az ifjúság között, ami azután kicsapongás közt dühöngvén ki magát, végre tétlen életunalomban tompul el – mindez le egészen a falusi leányka albumáig, és a jobbágyok vasárnapi verekedéséig, nemde mutatio nomine, rólunk beszélhetne?” ARANY László, *Bérczy Károly emlékezete = Válogatott művei*, Szépirodalmi, Bp., 1960, 296.

megszilárduláshoz két fontosabb műalkotás fog elvezetni, a 70-es években készülő Vajda János mű, a *Találkozások*, illetve ifj. Ábrányi Emil Byron - *Don Juan* fordítása.

Vajda említett művének megjelenő énekeivel (1-2.) kapcsolatban a korabeli sajtó következetesen a 'verses regény' terminust használja. (l. *Vasárnapi Újság* 1873. július 27-i, szeptember 14-i, 1874. október 25-i számai vagy *Fővárosi Lapok* 1873. október 8-i száma.) A *Találkozások* kortörténeti jelentőségét tovább emeli, hogy a *Figyelő* 1873. július 27.-i lapszáma hosszabb műfajelméleti bevezetővel előzi meg a mű első énekének kritikai reflexióját. Az ismeretlen szerző a verses regény magyar műfajtörténetében az első szignifikáns összefoglalást adja a század második felének jelentős művészi formájáról. A fontossága és nehéz hozzáférhetősége miatt hosszabban idézett sorokban a meg nem nevezett szerző a születő magyar verses regényeket világirodalmi kontextusba helyezi, érinti a műfaj általános jellemzőit, és markánsan leválasztja az eposzról. Kiemeli a „jelenkorra” reflektáló jellegét, „modernségét”. Meghatározásában a cikkíró következetesen használja az új műfajterminust: „A verses regény Byron óta a közkelet mindig örömmel fogadott tárgya lett. Childe Harold-ja és Don Juan-ja, hogy fényes pályáján csak a kiválóbb pontokat érintsük, nemcsak számára szereztek koráig példátlanul gyors népszerűséget, de egyúttal utánpótlást is támasztottak. [...] A verses regény nemcsak a brit költő hazájában honosult meg, de csakhamar Oroszországban is diadalokat aratott, hol Puskin és Lermontoff az oroszországi viszonyok költői rajzát ritka szerencséjével tudták beilleszteni e műforma keretébe. [...] És a verses regény e diadala nem a divat vagy véletlenség műve. Emberi természetünk indoklást is alig kívánó tulajdonsága, hogy érdeklődésünk legszorosabban a közelünkben eső tárgyakhoz s a mindennapi élet adott viszonyaihoz tapad. [...] Korunk gyakorlati iránya nem kedvez a messze távolban való kalandozásnak [...] s a közönség legnagyobb része [...] a költőtől azt kívánja, hogy modern életünk tartalmát tükrözze vissza költői alakban s korunk irányának és törekvéseinek adjon poétikus kifejezést. [...] a hősök félistenségébe fektetett hitünk megingott, s a költőtől emberek rajzolását követeljük. A verses regény e követelmények teljesítésének köszönheti gyors népszerűségét s nagy hatását, melyet reánk gyakorolt [...]. Puskin és Lermontoff az orosz élet költői rajzaiban mindig rámutatnak az orosz társadalom sebeire, sőt örömmel valljuk be, hogy újabb költőink hasonnemű kísérleteiben korunk szintén fellüktet a magyar élet egy-egy, habár csak lassan csörgedező ere. Mind Gyulai Pál,

mind a »Délibábok hőségének« szerzője mutathatnak föl oly vonásokat [...] [hogy] jelenünk is képes tárgyat nyújtani a modern viszonyok költői lelkületű s mély pillantású rajzolójának.”⁶⁶

Mint korábban beláthattuk, műfajoktól elválaszthatatlan az intézményesülés folyamata, hisz létük épp intézményeken áll vagy bukik. A verses regény műfajának és terminusának „felnőtté válása” ezért a 70-es években zajlik le, mikor az Akadémia, mely ez időben már nagy hatást tudott kifejteni, e névvel egyetemben elismeri az új művészi formát. A *Fővárosi Lapok* Akadémiai Tárcák rovatában ugyanis az alábbira bukkanhatunk: „Gróf Nádasdy Ferenc az Akadémia fölhívására beleegyezett, hogy a Nádasdy-díjra ezentúl ne csak történelemből merített, hanem modern tárggyal is lehessen pályázni; ekkép [sic!] a »költői beszélyek« versenyében ezentúl a képzelemnek több szabadsága és tágabb tere, a pályázatnak pedig valószínűleg nagyobb sikere lesz, miután épp újabb időben számos költőnk foglalkozott s foglalkozik jelenleg is *verses regények*, beszélyek írásával, többi közt Gyulai Pál (Romhányi), Vajda János (Andor eszményei), Balog Zoltán (Alpári)”.⁶⁷

A kanonizálódás folyamatában a 70-es évek másik fontos szereplője ifj. Ábrányi Emil, aki a Don Juant, e rendkívüli „forma-nehéz költeményt”⁶⁸ 1873-ban kezdi el fordítani, majd az 1. ének 1879-ben meg is jelenik a Petőfi Társaság *Koszorújában*. E fordításhoz közölt rövid bevezetőben így nyilatkozik: „célul tűztem ki magamnak lassankint az egész 16 énekből álló *verses-regényt* lefordítani.”⁶⁹

Az 1870-es években a meghatározó kanonizálódás mellett természetesen továbbra sem válik kizárólagossá a verses regény terminusa, e kifejezést például tágabb jelentésben is fogják alkalmazni. Emellett használatban maradnak a régebbi körülírások is (pl. költemény, szatíra, és különösen a költői beszély), Gyulai 1869-72-es Romhányiját például a szinte rokon értelmű ’költői beszély’⁷⁰ alcímmel látja el, és 1875-ben Vajda János *Alfréd regénye* is ’költői beszély’ műfajmegjelölést kapta.⁷¹ Ábrányi Don Juan fordításának 1885-ös kiadásában (nem teljes szöveg, Byron *Ajánlását* pl. nem tartalmazza) nem találhatunk műfajmegjelölést, de lábjegyzetben például a *szatíra* meghatározásra bukkanhatunk.⁷²

⁶⁶ *Figyelő*, 1873. július 27., 357-358.

⁶⁷ *Fővárosi Lapok*, 1873. október 3., 1004. [Kiemelés tőlem, AE]

⁶⁸ ifj. Ábrányi Emil szóhasználata, I. Don Juan 1. ének fordításának kapcsán írt 1879-es bevezetőjében = Koszorú, Petőfi Társaság Havi Közlönye, I. kötet, 1879, 494.

⁶⁹ ifj. ÁBRÁNYI Emil, *Bevezetésül* = Koszorú, Petőfi Társaság Havi közlönye I. kötet, 1879, 494. [Kiemelés tőlem, AE]

⁷⁰ Vö. például az alábbi kiadással: GYULAI Pál *Költeményei*, II. kötet, Buda-Pest, Franklin Társulat, 1894.

⁷¹ I. Kelet Népe, 1875. december 25-i száma.

⁷² Byron levelét idézi Ábrányi: „Lassacskán majd annak ismerik el Don Juant, a mi: nem a bűn dicsőítésének, hanem a mai társadalom vétkei ellen intézett *szatírának*.” = BYRON, George, *Don Juan*, ford. ÁBRÁNYI Emil, Révai Testvérek, Bp., 1885, 349.

Arany János *Toldi szerelmének* 1879-es előszavában ugyancsak használja a 'verses regény' terminust, e kifejezés tehát továbbra sem feltétlenül a byroni, puskinsi szövegtípusokra használható, hanem tágabb értelemben egy újfajta, a régi eposz keretei közt elképzelhetetlen, annál jóval szertelenebb, de ahhoz valamiként kapcsolódó művek leírására is: „Vajon okkal-móddal, a népies naívság örve alatti nem lehetne e behozni az eddig mellőzött mondarészeket [...]; így a *költői beszély*, vagy ha tetszik *verses regény* kevesebb igényű keretében alkotni meg a költeményt?”⁷³ A *Toldi szerelmében* olykor felsejlenek a 'verses regény' tulajdonságai, pl. lazább kompozíció, önéletrajziság – a történetvezetés „[...] valóban regényszerűen, Arany epikus műveitől eltérő technikával, több ágra is szakad. Egy cselekmény-fordulónál éppen személyes élmények adnak irányt”.⁷⁴ A verses regény egyes elemeinek alkalmazásakor olyan részletekre gondolhatunk, mint a VI. éneknek, Arany leányára, Juliskára emlékező kezdőstrófái, a szalontai hajdúk, köztük az Arany-ös megidézése, Arany karlsbadi vagy margitszigeti időzéseire utaló kitérői. Az előszó műfajválasztást latolgató felvetése – mi legyen a harmadik Toldi műfaja? – műfaj történeti szempontból ugyancsak jelentős. Nemcsak az Arany általánosságban jellemző precíz és képzett műfaj történeti- és elméleti érdeklődése és tudatossága miatt, hanem vizsgált szempontunkból is. Értékelendő, hogy fölvetette a műfaj az előző részeket folytató egyik lehetőségként, miközben leválasztotta a megelőző két Toldi műfajától, egyik legfőbb elemére világítva („kevesebb igényű”: azaz már nem autentikus a „nemzeti nagyelbeszélés” a korban⁷⁵), továbbá, hogy Arany itt egyértelműen szétválasztotta a költői beszély és a verses regény fogalmát is.

Ugorva egy évtizedet, Ábrányi Emil 1892-ben megjelent teljes Don Juan fordítása a következő fontos állomás, ahol alcímként ezt olvashatjuk: „*Lord Byron verses regénye*”.⁷⁶ Előszavában e „monumentális művet”, ezt az új formát Ábrányi szintén egyfajta 19. századi eposzvariánsának, illetve modern satírának tartja, de a 'verses regény' megjelöléssel érezteti azt is, hogy az „erkölcstelen Odyssea”, „fajtalan satyra” és „rímbe szedett Tristam Shandy”⁷⁷ ötvözete annyira új formát hozott létre, hogy bár régi műfajnevekkel is illethetjük, de valójában új kifejezést érdemel. Hogy világosan érzi a műfaj elkülönítő kritériumait, bizonyítja az is, hogy előszavában Don Juan-nal együtt két olyan verses regényt említ először a műfaj terminus technicus alatt, mely mai műfajelméletünknek felel meg: „Anyegin egyenes leszármazása a Don Juannak” illetve, a Don Juan „[...] hullámverése Arany Jánosig

⁷³ AJÖM V., Bp., Akadémiai Kiadó, 1953, 9. [kiemelések: tőlem]

⁷⁴ Uo., 461.

⁷⁵ A fogalmat Dávidházi Péter szóbeli előadásából kölcsönöztem.

⁷⁶ Byron, *Don Juan*, ford ÁBRÁNYI Emil, Bp., Révai, , 1892.

⁷⁷ ÁBRÁNYI Emil, *Bevezetés* = Byron, *Don Juan*, ford ÁBRÁNYI Emil, Bp., Révai, , 1892, XI.

elhatolt. A töredéknek maradt «*Bolond Istók*» első énekében Arany kedélyét az a hangulat rezdíti meg, mely Byron *Don Juanján* végig vonul.”⁷⁸

A ’verses regény’ terminusa a fenti egyértelműsítő applikációk ellenére sem szilárdul meg véglegesen, és a századvég fogalomhasználatában továbbra is következetlen marad, a műfajhoz ma sorolt művek a legkülönbözőbb, olykor inkonzisztens formai megjelölésekkel szerepelnek például a lexikonok szócikkeiben.

Az 1892-93-ban megjelent *Athenaeum Kézi Lexikona*, noha számot ad Ábrányi Emil *Don Juan* fordításáról,⁷⁹ mégis a „*humoros eposz*”, illetve egy másik szócikkben egyszerűen csak az „*eposz*” műfaji kifejezését alkalmazza e műre, s a verses regény alatt az *Anyegin* mellett kizárólag a *Childe Haroldot* érti, miközben Arany *Bolond Istókját* „elbeszélő költeményként” aposztrofálja.

A *Pallas Nagy Lexikona* az *Anyegin*t és a *Bolond Istókot* nem tárgyalja, azonban a *Don Juan*t Byron „legnagyobb és legremekebb verses regényeként”⁸⁰ határozza meg. Ez az előremutató megállapítás azonban továbbra sem kanonizálódik, így a századforduló után folytatódnak a bizonytalan és sokszor ellentmondásos műfajmegjelölések a verses regény szövegtörzsével kapcsolatban. A *Franklin Kézi Lexikona* is csupán a *Childe Haroldot* definiálja verses regénynek, a *Don Juan*t pedig „befejezetlen humoros eposzként”⁸¹ tárgyalja. *Révai Nagy Lexikona* amellett, hogy a *Pallas* ’Byron’ cikkéből szó szerint merít, a *Don Juan*t „töredékben maradt hatalmas szatíra”⁸²-ként említi. Még az 1960-as évek elején, az Akadémia által szerkesztett *Új Magyar Lexikon* sem következetes a verses regény terminusának használatakor, a *Don Juan*t „komikus eposznak”⁸³ tartja, a ’*Bolond Istók*’ szócikknél pedig ezt olvashatjuk: „Petőfi és Arany azonos című *elbeszélő költeményének* főhőse”.

A magyar enciklopédiák ingadozó fogalomhasználata a sokszor forrásként használt külföldi, idegen nyelvű lexikonok ugyancsak változó definícióinak átvételéből is származhatott. Az angol tudományos gyűjteményeket az eklatáns meghatározásban hátráltathatta az, hogy míg Puskin maga illesztett műfajmegjelölést (*roman v sztyihah*) a *Jevgenyij Anyegin* cím alá, addig Byron különféle, olykor ellentmondó körülírásokat adott

⁷⁸ ÁBRÁNYI Emil, *Bevezetés* = i.m., XII-XIII.

⁷⁹ *Athenaeum Kézi Lexikona* ’A tudományok enciklopédiája’, szerk. ACSÁDY Ignác, Bp., 1893, 310.

⁸⁰ *Pallas Nagy Lexikona*, Bp., 1893, 73.

⁸¹ *Franklin Kézi Lexikona*, Bp., 1911, 470.

⁸² *Révai Nagy Lexikona*, Budapest, 1912, 195.

⁸³ *Új Magyar Lexikon*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1961, 406. [Kiemelések tőlem, AE]

kevert műfajú munkái elé (pl. *Childe Harold*, *Don Juan* elé). Az angol műfajnév kialakulását tovább bonyolítja, hogy Byron a *Don Juan* játékos szövegterében rafinált műfaji megjegyzést tesz: „My poem’s epic, [...] After the style of Virgil and of Homer, / So that my name of Epic’s no misnomer.”⁸⁴ E műfaji megjegyzés komolyan vétele (és épp a *Don Juan* szövegkontextusában) azonban igencsak leszűkítené a mű olvasatainak lehetőségét, ráadásul e néhány sornak mint szépirodalmi szövegnek műfajelméleti autoritást nem tulajdoníthatunk, az angol terminológia irányát azonban mégis határozottan befolyásolhatta.

(Noha a korabeli, illetve a korai angol recepció is jelzi a *Don Juan* Anyeginnel való kapcsolatát, és számos esetben ki is fejtik a *Don Juan* verses regény (‘novel in verse’) jellegét, e terminust mégsem használják a művel kapcsolatban, hanem számos egyéb, változatos műfajmegjelöléssel illetik. A helyzetet tovább komplikálja, hogy sokáig nem differenciálták a *Childe Harold* és *Don Juan* műfaji viszonyát sem, legtöbbször egy fogalom alá vonják e két szöveget, noha – mint utaltam már rá – a sok hasonlóság mellett megannyi különbség választja el őket egymástól.)

Byron *Don Juannal* kapcsolatos megjegyzései (művében is számtalanszor használja műfaji értelemben a „poem”, „epic”, „satire” és „novel” kifejezéseket) tehát nem könnyítették meg a kritikusok dolgát, az angol lexikonok és különböző irodalmi enciklopédiák így a „poem” általánosító fogalmától egészen a „mock-heroic” műfajáig terjedő meghatározásokig terjednek, olykor több formai variánst is megengedve egyszerre. Leggyakoribb definíció, mely a magyar szöszedetekben is leginkább feltűnik: „an unfinished epic satire”,⁸⁵ de az ‘epic’ szócikk alatt a „mock-epic poem”⁸⁶ hagyományai közé is sorolják. Olykor egyszerűen „satire” megjelöléssel illetik,⁸⁷ az *Encyclopedia Britannica* szerint „a picaresque verse satire in the manner of Beppo”,⁸⁸ de a pikareszk tradícióiból kiindulva egyesek „picaresque novel in verse”-ként⁸⁹ definiálják a *Don Juant*.

A teljesség igénye nélkül kiragadott példák érzékeltetni igyekeznek, hogy mind a magyar, mind az angol recepció- és műfajtörténet rendkívül váltakozó terminust illeszt a *Don Juan* szövegeihez, e bizonytalanság pedig késleltette a magyar terminus létrejöttét is.

⁸⁴ *The Works of Lord Byron* VI, i.m., 73.

⁸⁵ *The Oxford Companion to English Literature*, Oxford University Press, 7. edition, 2009, 304. illetve *The Cambridge Guide to Literature in English*, Cambridge University Press, 1988, 283.

⁸⁶ *The Oxford Companion to English Literature*, Oxford University Press, 7. edition, 2009, 344.

⁸⁷ IL. az alábbi kiadások előszavait: *The Complete Poetical Works of Byron*, Cambridge Edition, 1933, 744. VAGY Lord Byron, *Don Juan in sixteen cantos*, Nürnberg and New-York : printed and published by Frederick Camp. and Co., [ca. 1830], 11-12.

⁸⁸ *Encyclopedia Britannica*, 1968, 510.

⁸⁹ *The New Pelican Guide to English Literature* V., edited by Boris Ford, 1982, 333.

Óvatosan hozzátehetjük, hogy a magyar terminológiában talán hamarabb általánosodott (Ábrányi fordításával) a 'verses regény' elnevezés az angol műalkotásokkal kapcsolatban, mint az angolszász műfaj történetben.

A 'verses regény' terminusának első modernkori, letisztult és pregnáns összefoglalását a Benedek Marcell által szerkesztett *Magyar Irodalmi Lexikon*ban találhatjuk. E szócikk a műfaj alapos, értő definícióját adja, és világosan elkülöníti a műfajt az addig egybeemosott rokon formáktól: „a verses epika egyik, a 19. sz.-ban kialakult válfaja. Regényszerű tárgyat dolgoz fel, ám – szemben a prózai regénnyel, az eposszal és az elbeszélő költeménnyel – bő teret enged a lírai elemeknek, az író szeszélyes érzelmeit és reflexióit megszólaltató kitéréseknek is. [...] Legnagyobb művelői Byron (Childe Harold, Don Juan), Puskin (Anyegin), nálunk Arany János (Bolond Istók) [...]”.⁹⁰ Sajnos a gyűjtemény 1994-ben újraserkesztett változata (*Új Magyar Irodalmi Lexikon*) e műfajt már nem vette föl szócikkei közé.

A 'verses regény' terminus végleges, tudományos elismertségét talán csak Imre László monográfiája hozta meg 1990-ben. Azonban e dokumentáció szintén csupán pillanatnyi műfaj történeti egységet hozott, hiszen kortárs szerzőink a „használat” során azonnal fölülírták e sokáig (és továbbra is) oszcilláló fogalmat.

4. A konklúzió esélye

A tömérdék elnevezés felsorolása után, mely nem hozott egészen megnyugtató választ, nehéz pregnáns konklúziót levonni, a közölt adatok nem mutatnak egy irányba. A verses regény alapvető tulajdonsága, a bizonytalan világkép, a válság kifejezése talán annyira uralkodik e műformán, hogy ez a fajta instabilitás kivetül a szöveg műfaji elnevezésére is.

Noha jeleznünk kell, hogy jelen korunkban egy fogalmi jel jelentésének folytonos felülírása irodalmi kötelességünk, s stílustörténeti korszakok, műfaji koncepciók, hatástörténeti, viszonyítási pontok csak ideiglenesen fenntartható kategóriák, tisztázott teóriákra mégis szükségünk van ahhoz, hogy legyen mitől „elkülönöződnünk”, eltérnünk; hogy valamiről beszélhessünk, egy pillanatra láthatóvá kell tennünk, hogy mihelyst feltűntettük, azonnal le is romboljuk, meg is haladjuk.

⁹⁰ *Magyar Irodalmi Lexikon*, szerk. BENEDEK Marcell, Akadémiai Kiadó, Bp., 1965, 521.

Mindezek figyelembe vételével az alábbi összefoglalást adhatjuk: a 'verses regény' formáját a magyar recepció kezdetekben 'költeményként', 'poémaként' jelölte, később (illetve parallel módon), mivel e műfaj a vígeposz tulajdonságaihoz állt talán a legközelebb, 'szatirikus eposzként' vagy 'modern eposzként' nevezte e szövegtípust. Ezzel párhuzamosan a befogadás reflektált a két műnemet egyesítő attribútumára, és használatba kerültek a 'verses elbeszélés' vagy 'költői beszély' megjelölések is. Puskin *Anyeginjének* eredeti orosz változatának megismerése kapcsán napvilágra kerül a 'roman v sztyihah' alcíme, ezután a magyar műfajttörténetbe bevezetik a 'regény versekben', illetve ennek nyelvhasználatunkhoz közelebb álló 'verses regény' szintagmáját is. Az 1860-as évektől kezdve egyre elterjedtebb a 'verses regény' fogalma, a 70-es években e név „átesik” az intézményesülés folyamatán is, azonban sokáig általánosabb jelentésben is alkalmazzák. Ifj. Ábrányi Emil Byron – *Don Juan* fordításakor használt 'verses regény' megjelölése végleg meghatározza e fogalmat, azonban nem teszi kizárólagossá, és e szövegtípusokra egyenértékű műfajmegjelölés marad a 'humoros, komikus eposz', de az 'elbeszélő költemény' is. A ma leginkább használatos terminust a Benedek Marcell főszerkesztett lexikon (ismeretlen szerzőjű) definíciója, illetve Imre László monográfiája tette alapvető műfajnévvé, azonban a 'verses regény' véglegesnek tűnt definícióját elmúlt évtizedünk legújabb szövegei újfent elbizonytalanítják, hiszen máris számos variánst, elnevezést és transztextuális kapcsolatot teremtettek a 19. századi alkotásokkal, ezáltal pedig vadonatúj szövegkontextusokat hoztak létre. Ez a folyamat a műfajok folyton változó és illékony természetének immanens tulajdonságát igazolja, hiszen mint a dolgozat kifejtette, a 'verses regény' kifejezés látszólag antagonisztikusan elváló műformákat egyesít, e vizsgálódás során tehát tetten érhető a hagyományos irodalmi műfajokat folyton felülíró, az irodalmi határterületeket felmutató diskurzus.

Kutatásom természetesen nem teljes körű, számtalan, továbbra is lappangó adat kerülhetett el figyelmemet. Jelen tanulmány csupán első, egyértelműsítő lépés kíván lenni abban, hogy tisztázza a verses regények paratextuális jelzéseit, s ezen keresztül a 19. században a terminus kialakulásán át nagykorúsodó műfaj kanonizálódását.

Dolgozatom műfajttörténeti aspektusa tágabb értelemben a nézet mellett is szeretne állást foglalni, hogy a műfajttörténeti vizsgálódások kapcsolatot teremthetnek textuális és kontextuális elemzések és világlátások között. Talán korunk az átmenet időszaka, a posztmodern diskurzusból mintha kifelé haladva, azok eredményeit hasznosítva kellene megteremtenünk az indulópontot egy új korszak nyitányához, mely újraértelmezve ugyan, de ismét történelmi regény, közösségi líra és verses regény művészi formáiban alkot.

5. Bibliográfia

- ÁBRÁNYI Emil, *Bevezetésül* = Koszorú, Petőfi Társaság Havi közlönye I. kötet, 1879.
- ARANY János, *Elegyes költői darabjai*, kiadja Ráth Mór, Pest, 1867.
- ARANY János Összes Művei III., V., XI., XII., XIII., XV., XVI., Bp., Akadémiai Kiadó kritikai kiadásai
- ARANY László, *Bérczy Károly emlékezete = Válogatott művei*, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1960.
- BÉRCZY Károly, *Előszó* = PUSKIN, *Anyégin Eugén*, ford. BÉRCZY Károly, kiadja Kisfaludy Társaság, nyomtatta Emich Gusztáv, Pest, 1866.
- BYRON, George, *Don Juan*, ford. ÁBRÁNYI Emil, Révai Testvérek, Bp., 1885.
- BYRON, George, *Don Juan*, ford. ÁBRÁNYI Emil, Révai Testvérek, Bp. 1892.
- BYRON, George, *The works of Lord Byron, Vol. I-III.*, London, John Murray (printed by Thomas Davison), 1819.
- BYRON, George, *The Works of Lord Byron VI.*, Octagon Books, New York, 1966.
- CULLER, Jonathan, *Toward a Theory of Non-Genre Literature = Theory of Novel. A Historical Approach*, edited by Michael McKEON, The Johns Hopkins UP, 2000.
- DÁVIDHÁZI Péter, *Imre László: A magyar verses regény*, Itk, 1992/1.
- ELIOT, Thomas Stearns, *Hagyomány és egyéniség = Káosz a rendben*, Gondolat Kiadó, Bp., 1981.
- GÉHER Isvtán, *Polgár Istók*, Kalligram, Pozsony, 2008.
- GENETTE, Gerald, *Transztextualitás* = Helikon, 1996/1-2.
- GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle = Kritikai Dolgozatok 1854-1861*, Franklin Társulat, Bp., 1908.
- HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfajtörténete a 19. században*, It., 2011/2.
- IMRE László, *Byron Don Juan-ja és a magyar verses regény* = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleménye, Debrecen, 1980.
- KÖLCSEY Ferenc levelezése, vál. SZABÓ G. Zoltán, Gondolat, Bp., 1990.
- KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési Írások II.*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Universitas, Bp., 2002.

MARGÓCSY István, *A posztmodern gesamtkunstwerk = Erővonalak. Közelítések Térey Jánoshoz*, Szerk. LAPIS József – SEBESTYÉN Attila, L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009.

MARGÓCSY István, *Kritika a modern magyar irodalomban = Az olvasó lázadása?*, szerk. BÁRÁNY Tibor, Kalligram, Pozsony, 2008.

PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Byron Lord élete s munkái*, Landerer és Heckenast, Pest, 1842.

PUSKIN, *Levelek*, vál., szerk. PÓR Judit, Bp., Európa, 1980.

SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok II. kötet*, Franklin Társulat, 1889.

TÉREY János, *Protokoll*, Magvető, Bp. 2010.

Térey János, *Paulus*, Palatinus Kiadó, Bp., 2001

TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig. 1864-65.*, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1987.

TINYANOV, Jurij, *Az irodalmi tény*, Gondolat, Bp., 1981.

SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*, Gondolat Kiadó, Bp., 2009.

VARRÓ Dániel, *Túl a Maszat-hegyen*, Magvető, Bp., 2003.

Athenaeum Kézi Lexikona 'A tudományok encziklopédiája', szerk. ACSÁDY Ignác, Bp., 1893.

Pallas Nagy Lexikona, Bp., 1893.

Franklin Kézi Lexikona, Bp., 1911.

Révai Nagy Lexikona, Bp, 1912.

Új Magyar Lexikon, Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.

The Oxford Companion to English Literature, Oxford University Press, 7. edition, 2009.

The Cambridge Guide to Literature English, Cambridge University Press, 1988.

Encyclopedia Britannica, 1968.

The New Pelican Guide to English Literature V., edited by Boris Ford, 1982

Magyar Irodalmi Lexikon, szerk. BENEDEK Marcell, Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.

A magyar sajtó története 1705-1848, szerk. KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.